

ابیات شاهنامه در خلق الانسان نیشابوری (پیش از ۵۲۱ق)

جواد بشری*

استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تهران

(از ص ۱۰۱ تا ۱۲۴)

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۸/۲/۳، تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۸/۶/۲۳

علمی-پژوهشی

چکیده

در کتابی به زبان عربی موسوم به *خلق الانسان*، اثر خواجه بیان‌الحق نیشابوری (۵۲۱ق)، ابیاتی از *شاهنامه* فردوسی در کنار هم نقل و ثبت شده است. کتاب نیشابوری دارای ماهیتی تفسیری و کاملاً دینی و با ساختاری مجلس‌گونه و واعظانه است و احتمالاً در اوایل سده ششم هجری، پس از آنکه او از غزنه، قلمرو غزنویان دوم، به زادگاه خویش نیشابور بازگشته، پدید آمده است. از آنجاکه این ابیات از مثنوی حکیم طوس، در مأخذی به این قدمت و از سوی واعظی تفسیردان از ناحیه خراسان و در مرآده با دستگاه غزنویان دوم به کار گرفته شده، در مخاطب‌شناسی متن *شاهنامه* نزد طبقات عالمان و مذکران، و ساکنان مناطق تحت‌سلطه حاکمان غزنوی دوم و یا شاید خراسان (تحت امر سلجوقیان)، حائز اهمیت است. پس از تصحیح ابیات مزبور از روی دو دست‌نویس در دسترس از این کتاب، می‌توان ارزش‌های متن‌شناسانه آن را نیز بهتر محک زد و آنها را برای تصحیح برتر و نهایی شماری از مواضع *شاهنامه* آماده کرد. در بخشی از این پژوهش با عرضه جدولی حاوی نسخه‌بدل‌های ابیات *شاهنامه* در این منبع که حاصل مقایسه با دیگرسانی‌های ثبت‌شده در چاپ خالقی و همکاران و چند منبع چاپی و یا خطی کهن است، ارزش‌های چنین یافته‌ای بیشتر نمایان شده است.

واژه‌های کلیدی: غزنه، نیشابور، انتخاب *شاهنامه*، *شاهنامه*، *خلق الانسان*، بیان‌الحق نیشابوری.

۱. مقدمه^۱

یکی از ارزش‌های نقل‌های قدما از شاهکارهای ادبی، اهمیت متن‌شناسی آنهاست. آنچه از یک اثر در مآخذ همعصر و یا نزدیک به عصر شکل‌گیری آن نقل می‌شود، علاوه بر اینکه به اتقان متن یاری می‌رساند و ممکن است به بهبود متن و عرضه تصحیح دقیق‌تری از آن بینجامد، می‌تواند به تأیید یا رد وجود ابیات الحاقی و مجعول در یک متن پرخواننده نیز منتهی شود. همچنین اگر در مآخذی، ضبط‌هایی یافت شود که آشکارا به تصرف عامدانه (مثلاً تصرفاتی از سر اختلاف اعتقادی و اندیشگی) و نه سهوی خوانندگان معاصر با صاحب‌اثر یا حتی متأخر گواهی دهد، خود ارزشی دیگرگونه خواهد داشت که موضوع مطالعاتی در شاخه مخاطب‌شناسی شاهکارها محسوب می‌شود. چنین تصرفاتی نشان‌دهنده موضع‌گیری خاصی است که مخاطبان شاهکارها در قبال یک پدیده، واژه یا شخصیت اتخاذ کرده‌اند. پژوهشگران با بررسی انگیزه این تصرف‌ها، نگاه مخاطبان گوناگون را به متن وامی‌کاوند که در مطالعه فرهنگ به مفهوم عام آن، حتی در پاره‌ای موارد دارای ارزش‌های هم‌ارز با خود متن خواهد بود. شاهنامه فردوسی از آثاری است که از این حیث، مورد بسیار پراهمیتی برای پژوهش به‌شمار می‌آید. در این مطالعات، همچنین از خطری که چنین منابعی در تصحیح و ویرایش متون می‌تواند داشته باشد، نباید غافل شد.^۲

در میان آثار ادبی پرمخاطب فارسی، شاهنامه فردوسی به سبب داشتن تنوع خوانندگانی از طبقات گوناگون و از مناطق مختلف تحت نفوذ زبان فارسی، جایگاه ویژه‌ای داشته است. کشف اسناد و منابع کمتر بررسی‌شده متقدم از این منظر، به روشن‌تر شدن افق فردوسی‌شناسی یاری می‌رساند. در این نوشتار، یکی از نخستین نقل‌های برجای‌مانده از منظومه حکیم طوس بررسی و تحلیل می‌شود که یکی از علمای دینی مشهور آن را نقل کرده که اصالتاً از نیشابور بوده و بخشی از عمر خویش را در قلمرو غزنویان دوم سپری کرده است. این نقل در کتابی موسوم به *خلق الانسان* به دست آمده که اصل آن شامل صد مجلس در موضوع تفسیر قرآن به زبان عربی است و خواجه بیان‌الحق نیشابوری، از مفسران برجسته ایرانی و عربی‌نویس، آن را پرداخته است. نیشابوری مدتی احتمالاً طولانی از عمر خویش را در قلمرو غزنویان دوم گذرانده و در نهایت پس از بازگشت به زادگاهش، نیشابور، این اثر را در این شهر فراهم آورده و خود به سال ۵۲۱ق در گذشته است. او در خلال تبیین مطالب تفسیری، هرازچندی به ابیاتی فارسی استشهد می‌کند. یکی از مهم‌ترین فقرات فارسی که در نیمه دوم کتاب او برجای مانده، ۵۴ بیت از شاهنامه فردوسی است که در انتهای اثر با توضیحی از

نیشابوری درباره آن آمده است. هدف اصلی این نوشتار، بررسی ضبط‌های این ابیات در *خلق‌الانسان* در قیاس با دست‌نویس‌های کهن و معتبر موجود از *شاهنامه* و برخی دیگر از منابع کهن است.

این فرض وجود دارد که واعظی چون بیان‌الحق برای استخراج ابیات مزبور، از یک منتخب موضوعی *شاهنامه* بهره برده است. شاید هم بتوان پنداشت که خود او این ابیات را از منظومه فردوسی انتخاب کرده است؛ زیرا در هر حال، این ۵۴ بیت از جای‌جای *شاهنامه* گزینش شده و غلبه موضوعات الهیاتی و زهدمحور بر آنها، نشان می‌دهد که شخصی که به کل منظومه حکیم طوس تسلط داشته، آنها را از مثنوی او استخراج و مقدمات استفاده واعظی تفسیردان را از آن ابیات فراهم کرده است.

۲. معرفی اجمالی بیان‌الحق نیشابوری، *خلق‌الانسان* و دست‌نویس‌های آن

نخستین بار مهدی ولایی (۱۳۴۴: ۴۱۰-۴۱۴)، کتابدار گنجینه دست‌نویس‌های آستان قدس رضوی، در معرفی نسخه‌ای از جلد دوم کتاب *خلق‌الانسان*، اطلاعات ارزنده‌ای از نگارنده آن، خواجه بیان‌الحق نیشابوری، نسبتش با صاحب تفسیر *بصائر یمینی* و ذکر بخش‌های موجود در نیمه دوم کتاب عرضه و در یک پانویس تفصیلی، بخشی از اشعار فارسی این قسمت از کتاب را منتشر کرد (برای آگاهی از کاستی کار او، ن.ک: حکیم، ۱۳۹۸: ۴۶). هرچند این ابیات پس از آن چندان مورد توجه قرار نگرفت و مثلاً درباره دو بیت منطقی رازی و یا درباره انشاد شعر مشهور «دانش و خواسته‌ست نرگس و گل...» توسط قاضی صاعد (همان: ۵۴-۵۵)، که البته بعید است «انشاد» در اینجا به معنای سرایش باشد، به این منبع و توصیف ولایی از آن توجهی نشد. تنها در یک مورد خاص که آن هم به نتیجه‌ای نرسید، ریاحی اشاره کرده که در متنی عربی از سده پنجم که نسخه‌ای از آن در کتابخانه آستان قدس رضوی محفوظ است، ابیاتی از *شاهنامه* نقل شده است که البته، در نهایت تصریح می‌کند که «اینک شماره و مشخصات آن کتاب را در دسترس ندارم» (همان: ۴۶). متن ارزنده *خلق‌الانسان* و نسخه آستان قدس و نیز قاهره از آن، تا همین اواخر همچنان مورد غفلت بود تا اینکه دست‌نویس نسبتاً برتری از آن در کتابخانه مجلس به شماره ۱۰۱۳۶ یافت شد (نظری، ۱۳۸۸: ۱۶۸-۱۷۴). در دی ۱۳۹۱ مقاله پراطلاعی که نخستین پژوهش جامع به زبان فارسی درباره بیان‌الحق نیشابوری و فرزند او (پدیدآور *بصائر یمینی*) شناخته می‌شود، از حسن انصاری در اختیار قرار گرفت که در آن آثار خواجه بیان‌الحق با دقتی ویژه معرفی شد. اخیراً نتیجه پژوهش‌های ارزنده سیدمحمدحسین حکیم درباره *خلق‌الانسان*، بررسی احوال مؤلف آن و فرزند مفسر او، و

توجه ویژه به ابیات فارسی موجود در این اثر منتشر شد و اهمیت این وجه از این منبع را بیش از پیش نمایان ساخت (حکیم، ۱۳۹۸: ۹-۶۶). اینک لازم است به اجمال هرچه تمام‌تر و براساس پژوهش‌های مذکور، تاریخ حیات بیان‌الحق و زمان نگارش کتاب *خلق/الانسان* بازگو شود.

ابوالقاسم محمود بن ابی‌الحسن بن حسین نیشابوری غزنوی، مشهور به خواجه بیان‌الحق (۵۲۱ق)، چنان‌که از نوشته صفدی درباره وی برمی‌آید، مفسر، فقیه، لغوی، شاعر و خطیبی برجسته و نیز از قاضیان غزنین/غزنه بوده است (۱۴۲۰: ۲۸۴-۲۸۶). او احتمالاً همان «محمود نیشابوری» است که نام وی در دیباجه نصرالله منشی بر ترجمه فارسی *کلیله و دمنه آمده* و از کسانی بوده است که هرازچندی در محفل خواجه (استاد یا پدر) نصرالله حاضر می‌شده است (نصرالله منشی، ۱۳۷۹: ۱۶ و نیز ن.ک: حکیم، ۱۳۹۸: ۲۹). در *تاریخ نیشابور* به نقل از خطّ خواجه قطب‌الدین، مدفن او در نیشابور ذکر شده است (حاکم نیشابوری، ۱۳۷۵: ۲۲۶).

خلق/الانسان، اثری با ساختاری مجلس‌گونه، در یک‌صد مجلس به عربی، درباره تفسیر آیه ۲۱ سوره «الذاریات» است. صفدی ذیل معرفی معین‌الدین ابوالعلاء محمد نیشابوری غزنوی، صاحب تفسیر *بصائر/یمینی* و آثار دیگر، و فرزند خواجه بیان‌الحق، ضمن اشاره به نسبت پدر و فرزندی این دو، *خلق/الانسان* را یکی از آثار شاخص بیان‌الحق می‌شمارد: «و کان والده من مشاهیر العلماء صاحب الکتب الحسان مثل التفسیر و *خلق/الانسان*» (الصفدی، ۱۴۱۱: ۷). این اثر در اختیار بسیاری از ادبا و فضلاهی صاحب‌کتاب بوده و آنها در آثار خویش از آن نقل‌هایی کرده‌اند؛^۴ برای نمونه، عوفی در *جوامع الحکایات* (ن.ک: حکیم، ۱۳۹۸: ۱۵-۱۶) و یک بار هم در *نزهة العقول* (عوفی، ۱۳۹۰: ۵۵-۵۹) از آن نام برده و مطالب و حکایاتی نقل کرده است.^۵ متأسفانه نیمه نخست این کتاب ظاهراً مفقود است و دست‌نویسی از آن در منابع کتاب‌شناسی معرفی نشده است، اما از نیمه دوم کتاب، مشتمل بر پنجاه مجلس دوم، اینک سه دست‌نویس ارزنده و تاحدی متأخر می‌شناسیم که کتابت دست‌نویس شماره ۱۰۱۳۶ کتابخانه مجلس را محمدتقی بن جواد الکاظمی در چهارشنبه ربیع‌الثانی ۱۰۷۴ق به پایان برده و دست‌نویس شماره ۳۵۲۶ آستان قدس رضوی را احمد بن مکی الشهیدی الشامی در تاریخ ۱۰۵۲ق برای خویش نویسانده (استکتاب) کرده است. به این هر دو دست‌نویس، در پژوهش حاضر مراجعه و استناد شده است. همچنین از وجود دست‌نویس دیگر در دارالکتب قاهره به شماره ۲۴۴۵-ادب آگاهی داریم (حکیم، ۱۳۹۸: ۴۴) که دسترسی به آن در این بررسی میسر نشد.

شاید اگر روزی مجلد نخست این کتاب (شامل پنجاه مجلس اول) یافت شود، ممکن است در دیباجه آن اطلاعاتی به دست آید که زمان تدوین و مکتوب شدن مجالس خواجه بیان الحق را نشان دهد، اما به نظر می‌رسد حتی با برآورده شدن چنین آرزویی، آشنایی با نمونه‌هایی از سنت کتابت مجالس شفاهی به ما اجازه نمی‌دهد تدوین نهایی *خلق الانسان* را با قطعیت به سال مشخصی محدود کنیم. از گواهی فرزند او، معین‌الدین محمد، برمی‌آید که تدوین اثر دست‌کم در نیشابور و پس از زمانی صورت گرفته که بیان‌الحق غزنه را به قصد زادگاهش ترک کرده بوده است (همان: ۱۲). هرچند روشن نیست که اصل این تدوین در کدام سال روی داده، از یک اطلاع مهم دیگر که باز صاحب تفسیر *بصائر یمینی* به دست داده است، برمی‌آید که بیان‌الحق مدام مطالبی را به کتاب خویش می‌افزوده و حتی تا آخرین روزهای حیاتش، یعنی نزدیک به محرم ۵۲۱ق، مطالبی را در مجلسی از *خلق الانسان* ثبت کرده است (نیشابوری، ۱۳۵۹: ۳۴۳-۳۴۴؛ انصاری، ۱۳۹۱: ۱۹۵۶ و حکیم، ۱۳۹۸: ۱۳-۱۴). به نقل از موضعی از بخش چاپ‌نشده تفسیر *بصائر یمینی*، نیشابوری در سالی نامعلوم، زمانی که از غزنه به زادگاهش نیشابور بازگشته بود، «از مردم عزلت گرفت و مجاور مسجد عتیق [نیشابور] شد» و به تدوین اثر پرداخت (حکیم، ۱۳۹۸: ۱۲). محل دقیق برپایی مجالسی هم که مطالب *خلق الانسان* را تشکیل می‌دهد، به درستی روشن نیست. به هر حال، تا یافت شدن اسنادی دیگر در این باره، تدوین اثر را می‌توان به سال ۵۲۱ق، یعنی سال درگذشت بیان‌الحق محدود کرد و آن را متعلق به پیش از ۵۲۱ق به‌شمار آورد. از سویی، کنار هم قرار گرفتن این اعداد نیز، نشانگر میزان اشتها منظومه فردوسی در غزنه یا نیشابور آن دوران است و ما را احتمالاً با یکی از کهن‌ترین مآخذ نقل ابیات شاهنامه روبه‌رو می‌کند.^۶

۳. اهمیت *خلق الانسان* در تصحیح مواضعی از شاهنامه

پیش از این گذشت که در مجلس پایانی *خلق الانسان*، ۵۴ بیت از شاهنامه نقل شده است. نکته شایسته توجه و البته بدیهی درباره نسخه‌های مبنای تصحیح شاهنامه آن است که کهن‌ترین این نسخه‌ها با فاصله تقریبی دو قرن از زمان سرایش مثنوی حکیم طوس کتابت شده است و نمی‌توان درباره ضبط‌های آنها با قطعیتی که درباره متون دارای نسخه‌هایی نزدیک به زمان پدیدآور قضاوت می‌شود، سخن گفت؛ البته اجماع دست‌نویس‌های متقدم با تبارهایی بعضاً گوناگون در عرضه ضبط کلمات و چینش ابیات و بخش‌های الحاقی، نقش تعیین‌کننده‌ای در تصحیح نهایی متونی از این دست دارد و شاهنامه‌شناسان به آن توجه کافی داشته‌اند. پژوهشی که خلأ نسبی آن در تصحیح

شاهنامه تاحدودی احساس می‌شود، نقش سودمندی است که سایر منابع کهن سال و مشتمل بر ابیات فردوسی در اتقان متن و نیز تشخیص ابیات الحاقی از غیر آن ایفا می‌کند و البته در آینده با درنظرداشتن خطرات احتمالی این منابع، چون دستبرد و تحریف و تغییر (خالقی مطلق، ۱۳۷۴: ۷۲۸-۷۴۹)، نیازمند توجه بدان هستیم.^۷ همچنین لازم است درنظرداشته باشیم که نسخه‌های خلق/الانسان نیز هیچ‌یک کهن نیست و توجه به این منبع در تصحیح متن شاهنامه، احتیاطی مضاعف را می‌طلبد؛ همین مسائل، یعنی خطر تصرف صاحبان آثاری که ابیات شاهنامه را در اثر خویش درج کرده‌اند و نیز، متأخر بودن کتابت دست‌نویس موجود از این منبع، مسائلی است که باعث می‌شود نتوانیم به ضبط ابیات شاهنامه در کتابی به این قدمت اعتماد بیش‌ازحد داشته باشیم و چشم‌پسته آنها را برتر از ضبط همه دست‌نویس‌های کهن شاهنامه قرار دهیم. از کجا معلوم که در طی مدت نسخه‌برداری از کتاب مزبور، کاتبی آشنا به شعر فارسی و مانوس با شاهکار فردوسی، تغییری در ابیات این بخش ایجاد نکرده باشد؟ بنابراین، علاوه بر خطرهایی مانند تصرفات فاضلانه در ابیات شاهکارهای ادبی و یا نقل خطا براساس حافظه، یک احتیاط دیگر، یعنی عدم قدمت دست‌نویس‌های این منبع تازه‌یاب، به‌عنوان خطری از جنسی متفاوت برای بررسی‌های آینده تذکر داده می‌شود. براین‌اساس، با همه ارزشی که نقلی چنین کهن از ابیات شاهنامه می‌تواند داشته باشد، همیشه سایه‌ای از تردید علمی را باید بر سر چنین مطالعاتی حفظ کرد. مع‌الوصف، آنچه از ضبط‌های متفاوت و دیگرسانی‌های کهنی که از منابع فرعی مانند کتب حاوی ابیات، سفینه‌ها و منتخبات و اختیارات کهن به‌دست می‌آید، اگر با نسخه‌های قدیم و نیز برخی نسخه‌های حتی اندکی متأخر یک متن محک زده شود، شاید حاوی نتایج مثبتی در ارتقاء موضعی از آن باشد؛ چنان‌که در بخش نتیجه این پژوهش، به نمونه‌هایی از آن اشاره خواهد شد.

۴. صورت دقیق ابیات شاهنامه در باب صدم از خلق الانسان

در این بخش، ابتدا صورت دقیق ابیاتی از شاهنامه که در مجلس صدم خلق الانسان ثبت شده، براساس دو دست‌نویس مجلس و آستان (آستان قدس رضوی) با کمترین تصرف عرضه می‌شود. این نقل، به همراه مأخذیابی دقیق ابیات براساس چاپ خالقی و همکاران (ن.ک: فردوسی، ۱۳۸۶)، چاپ مسکو (ن.ک: همان، ۱۹۷۱) و نیز محل قرارگرفتن هر بیت در دست‌نویس کهن و تازه‌یافته شده سن ژوزف (رک: همان، ۱۳۸۹) خواهد بود. در این بخش، به هر بیت شماره‌ای داده شده تا درنهایت با ارجاع به همین شماره‌ها، بتوان در جدولی به عرضه دیگرسانی‌های این منبع با سایر دست‌نویس‌های قدیم موجود از شاهنامه و

منابع فرعی پرداخت. توالی ابیات و اینکه در این پژوهش هر چند بیت یک‌جا کنار هم قرار گرفته است، بر مبنای محل دقیق استقرار بیت در منظومه فردوسی بوده است. گو اینکه گاه بین همان دو یا چند بیتی که از یک موضع از شاهنامه اخذ شده، فاصله‌هایی کوتاه وجود دارد که این موارد نیز با سه‌نقطه («...») نمایان شده است. در ادامه این جست‌وجوها و برای اتقان مطالعات دیگرسانی‌های ابیات شاهنامه، به برخی منابع متعلق به پیش از سده نهم هجری که ابیات مزبور در آنها ثبت شده نیز اشاره شده است. ارجاعات این بخش که زمان بسیاری از جست‌وجوهای لازم برای این پژوهش را به خود اختصاص داد، می‌تواند راهگشای بررسی‌های متن‌شناسی شاهنامه در آینده باشد که ناظر به ابیات شاهنامه در برخی سفینه‌ها و جنگ‌های ادبی قدیمی فارسی است و از چندی پیش به این شیوه آغاز شده است. از آن منابع می‌توان به این موارد اشاره کرد:

- *اختیارات شاهنامه* از علی بن احمد از سده پنجم هجری: چنان‌که اشاره شد، دست‌نویسی شاید از سده نهم هجری از این منتخب شاهنامه برجای مانده و براساس همان دست‌نویس نیز تصحیح و منتشر شده است. مراجعه به این منبع، به متن چاپی بوده است (ن.ک: علی بن احمد، ۱۳۷۹). پیش از این، بسیاری از شاهنامه‌شناسان به اهمیت و نیز خطرهای احتمالی تکیه صرف به چنین منبعی سخن گفته و در تصحیح شاهنامه به‌طور ضمنی از آن بهره برده‌اند.

- *راحة الصدور*، راوندی، نگاشته ۵۹۹ق (راوندی، ۱۹۲۱)، دست‌نویس واحد اثر کتابت‌شده در سال ۶۳۵ق (ن.ک: همان، ۶۳۵): در مواردی که به این منبع مراجعه شد، علاوه بر چاپ محمد اقبال، برای اطمینان بیشتر تصویر دست‌نویس آن نیز بررسی شد.

- *مونس الاحرار فی دقائق الاشعار*، از محمد بن بدر جاجرمی، از ۷۴۱ق (زمان کتابت دست‌نویس اصل اثر): چنان‌که اشاره شد، باب بیست این سفینه شعری «اختیارات شهنامه» نامیده شده است، اما اختیاری است که اغلب رونویسی از بخش‌های خاصی از این منظومه است و جامعیت *اختیارات شاهنامه* علی بن احمد و نیز سفینه سعدالدین آلهی را ندارد.

- سفینه سعدالدین آلهی، از سفینه‌های بسیار پراهمیت فارسی از حدود نیمه سده هشتم هجری است (ن.ک: آلهی، قرن ۸ق) که ابیات زیادی از شاهنامه در بخش‌های مختلف آن انتخاب شده و شایسته است جداگانه با دست‌نویس‌های معتبر شاهنامه مقابله و منتشر شود. سه دست‌نویس با ویژگی‌های خاص از نظر نقص و کمال و یا جامع یا منتخب بودن، از این سفینه شعری شناسایی شده است که به دست‌نویس شماره ۵۳۴سنا که تا حدودی کامل‌تر و حاوی همه بخش‌های اثر است، مراجعه شد. گویا توجه متن‌شناسانه به ابیات شاهنامه در این منبع، پیش از این صورت نگرفته است و آنچه

موردتوجه بوده، شماری از ابیات شاهنامه است که در بخشی از این سفینه، موجود در دست‌نویس کهن کتابخانه گنج‌بخش کتابت شده است (ن.ک: آیدنلو، ۱۳۹۰: ۳۱-۳۴).

منابع دیگری از آثار پیش از سده نهم هجری نیز که برخی ابیات مشترک با منقولات خلق الانسان دارند، بعضاً در این بررسی مدنظر قرار گرفته‌اند: *اغراض السياسة* (الظهیری، ۱۳۴۹) ابیت مشترک؛ ترجمه *الفتوح* ابن‌اعثم (مستوفی هروی، ۱۳۷۴) ابیت مشترک؛ *مجالس* (رکن‌الدین امامزاده، ۱۳۷۱ق) ابیت مشترک؛ *فرائد السلوک* (سجاسی، ۱۳۶۸)^۸ ابیت مشترک؛ *تاریخ جهانگشا* (الجوینی، ۱۳۳۴ق) ابیت مشترک؛ *روضه الناظر* (کاشی، قرن ۸ق) ابیت مشترک؛ *خردنمای جان‌افروز* (مستوفی، ۱۳۶۸) ابیت مشترک؛ و *ظفرنامه* (شامی، ۱۳۶۳) ابیت مشترک.

چنین است عین ابیات شاهنامه در *خلق الانسان* و محل قرارگرفتن آنها در شاهنامه

و برخی مصادر دیگر:

۱. الا ای خریدار مغز سخن / دلت برگسل زین سرای کهن
۲. که او چون من و چون تو بسیار دید / نخواهد همی با کسی آرמיד
۳. اگر شهریاری و گر پیش‌کار / تو ناپایداری و او پایدار
۴. چه با رنج باشی چه با تاج و تخت / بیایدت بستن به فرجام رخت
(فردوسی، ۱۳۸۶: ۲۲۹/۶-۲۳۰؛ همان، ۱۹۷۱: ۱۸۵/۷؛ همان، ۱۳۸۹: ۶۴۳؛ علی بن احمد، ۱۳۷۹: ۱۶۹-۱۷۰، ابیات ۱۷۲۴-۱۷۲۷. نیز: مستوفی هروی، ۱۳۷۴: ۵۳۱، بیت ۲ حاضر؛ راوندی، ۱۹۲۱: ۳۶۳، و همان، ۱۳۳۵ق: ۱۴۲، بیت ۴ حاضر؛ جاجرمی، ۱۳۵۰: ۸۵۲/۲، هر چهار بیت حاضر؛ الهی، قرن ۸ق: ۱۱، بیت ۲ حاضر؛ خواندمیر، ۱۳۸۰، ۲۲۴/۱، ابیات ۱، ۲ و ۴ حاضر).
۵. انوشه کسی کو بزرگی ندید / نایستش از تخت شد نابدید
(فردوسی، ۱۳۸۶: ۲۳۷/۶؛ همان، ۱۹۷۱: ۱۹۲/۷؛ همان، ۱۳۸۹: ۶۴۶؛ علی بن احمد، ۱۳۷۹: ۲۰۵، بیت ۲۱۷۲).

۶. سرای سپنجست پُر آی و رَو / تو گردی کهن، دیگر آرند نو

۷. یکی اندرآید یکی بگذرد / زمانی به منزل چمد یا چرد
(فردوسی، ۱۳۸۶: ۲۹۵/۸؛ همان، ۱۹۷۱: ۲۳۵/۹؛ همان، ۱۳۸۹: ۹۵۴؛ علی بن احمد، ۱۳۷۹: ۱۸۷، ابیات ۱۹۵۰-۱۹۵۱. نیز: راوندی، ۱۹۲۱: ۱۰۱ و ۱۳۹، و همان، ۱۳۳۵ق: ۴۴ ب و ۶۰ الف، هردو بیت به صورت متوالی در هر دو موضع؛ الهی، قرن ۸ق: ۱۱۵، بیت ۶).

توضیح: مشابهت بیت ۶ را با بیتی دیگر از شاهنامه (فردوسی، ۱۳۸۶: ۲۷۴/۱؛ همان، ۱۹۷۱م: ۲۴۵/۱؛ و نیز: راوندی، ۱۹۲۱: ۲۲۶ و همان، ۱۳۳۵ق: ۹۴ ب) نباید از نظر دور داشت که البته باتوجه‌به توالی ابیات ۶ و ۷ در *خلق الانسان*، همان بیت مندرج در جلد ۸ از چاپ خالقی مدنظر بوده است.

۸. یکی را همی تاج شاهمی دهد/ یکی را به دریا به ماهی دهد
(فردوسی، ۱۳۸۶: ۶۲۸/۷؛ همان، ۱۹۷۱: ۱۱/۹ و ۲۴۹؛ دستنویس سن‌ژوزف بیت مزبور را در موضعی که خالقی آن را ثبت کرده (مطابق: فردوسی، ۱۳۸۹: ۸۷۹) ندارد، اما در عوض آن را در اواخر «پادشاهی خسرو پرویز» (همان، ۱۳۸۹: ۹۵۸) آورده و از این حیث شبیه نسخه‌های «لن» و «آ»ی خالقی است؛ علی بن احمد، ۱۳۷۹: ۱۸۶، بیت ۱۹۳۸. نیز: راوندی، ۱۹۲۱: ۱۴۴ و همان، ۱۳۵: ۶۳۵ق: ۱ع؛ جاجرمی، ۱۳۵۰: ۸۵/۲؛ آلهی، قرن ۸ق: ۷۴ب؛ بیغمی، ۱۳۸۱: ۴۲۷/۱).

۹. بخور هر چه یابی به فردا مپای/ که فردا مگر دیگر آیدش رای [...]

۱۰. بخور هر چه داری فزونی بده/ تو رنجیده، بهر دشمن منه
(فردوسی، ۱۳۸۶: ۴۰۵/۸؛ همان، ۱۹۷۱: ۳۱۰/۹؛ همان، ۱۳۸۹: ۹۷۵؛ علی بن احمد، ۱۳۷۹: ۱۸۸، بیت ۱۹۶۰، بیت ۹ حاضر. نیز: راوندی، ۱۹۲۱: ۲۵۶، بیت ۹ حاضر، ۲۶۲، بیت ۱۰ حاضر، و همان، ۱۳۵ق: ۱۰۶الف، ۱۰۸الف؛ جاجرمی، ۱۳۵۰: ۸۵۳/۲، بیت ۹ حاضر؛ آلهی، قرن ۸ق: ۳۰الف، بیت ۱۰ حاضر و ۴۷الف، هردو بیت حاضر).

۱۱. زمانه زمانبست چون بنگری/ بدین مایه با او مکن داوری [...]

۱۲. دلت را به تیمار چندین مبند/ تو ایمن مشو بر سپهر بلند [...]

۱۳. تو بی جان شوی، او بماند دراز/ حدیثی درازست، چندین مساز
(فردوسی، ۱۳۸۶: ۴۰۹/۸-۴۱۰، با تصریح به قرائتی دیگرگونه به شکل «زمانه ز ما نیست»؛ همان، ۱۹۷۱: ۳۱۱/۹-۳۱۲؛ همان، ۱۳۸۹: ۹۷۵؛ علی بن احمد، ۱۳۷۹: ۱۸۸، بیت ۱۹۶۳ بیت ۱۱ حاضر، ۱۹۰، بیت ۱۹۸۷، بیت ۱۳ حاضر. نیز: ابن‌اسفندیار کاتب، ۱۳۶۶: ۱۵۵، بیت ۱۱ حاضر؛ آلهی، قرن ۸ق: ۲۲ب، بیت ۱۲، و ۴۷الف، بیت ۱۱).

توضیح: ب ۱۳ دارای مشترکات واژگانی با بیت دیگری از شاهنامه (فردوسی، ۱۳۸۶: ۲۲۶/۳، بیت ۱۹۹۴) است: «ترا نام باید که ماند دراز/ نمایی همی کار چندین مساز» و همین بیت است که در *راحة الصدور* آمده است (راوندی، ۱۹۲۱: ۵۹). چنان‌که در جدول دیگرسانی‌ها خواهد آمد، واژه پایانی بیت ۱۳ و بیت اخیر، یعنی «مساز»، از موارد دیرپاب در تصحیح شاهنامه است که کاتبان در کتابت آن یکدست عمل نکرده‌اند. برای حدس نهایی درباره این دو بیت، می‌توان به گزارش نسخه‌بدل‌های هردو موضع در تصحیح خالقی و اینک، ضبط دو منبع سن‌ژوزف و *خلق الانسان* توجه کرد.

۱۴. چنین بود تا بود وان تازه نیست/ گراف زمانه بر اندازه نیست
(فردوسی، ۱۳۸۶: ۴۶۳/۸؛ همان، ۱۹۷۱: ۳۶۰/۹؛ همان، ۱۳۸۹: ۹۸۵؛ علی بن احمد، ۱۳۷۹: ۱۸۹، بیت ۱۹۶۸).

۱۵. جهانان! میرو چو خواهی درود/ وگر بدروی، پروریدن چه سود
(فردوسی، ۱۳۸۶: ۳۷/۱؛ همان، ۱۹۷۱: ۳۸/۱؛ پانویس؛ علی بن احمد، ۱۳۷۹: ۱۷۰، بیت ۱۷۲۸. نیز: رکن‌الدین امامزاده، ۱۱۰ق: ۷۱۰الف؛ سجاسی، ۱۳۶۸: ۲۳۱؛ شامی، ۱۳۶۳: ۱۴).

۱۶. جهان دار پیش از تو بسیار بود/ که تخت مهی را سزاوار بود
۱۷. فراوان غم و شادمانی شمرد/ برفت و جهان دیگری را سپرد
۱۸. اگر پاره آهنینی بجای/ سپهرت بساید نمانی بیای
(فردوسی، ۱۳۸۶: ۶۱/۱؛ همان، ۱۹۷۱: ۵۶/۱؛ علی بن احمد، ۱۳۷۹: ۲۱۷-۲۱۸، ابیات ۲۳۲۵-۲۳۲۷.
نیز: راوندی، ۱۹۲۱: ۲۲۸، هر سه بیت حاضر و همان، ۶۳۵ق: ۹۵ب؛ آلهی، قرن ۸ق: الف-۱۱ب).
۱۹. جهانان که بدمهر و بدگوهری/ که خود پرورانی و خود بستری
(فردوسی، ۱۳۸۶: ۸۵/۱؛ همان، ۱۳۸۹: ۲۱. نیز: آلهی، قرن ۸ق: الف۷۳؛ بیغمی، ۱۳۸۱: ۴۴۸/۲).
توضیح: از تکرار چنین مضمونی در شاهنامه با حداکثر مشابهت لفظی با بیت حاضر،
نباید غافل بود؛ برای نمونه، ن.ک: فردوسی، ۱۳۸۶: ۳۴۷/۲: جهانان ندانم چرا پروری/ چو
پرورده باشی چرا بشکری. این بیت با اختلافی در مصراع دوم، در لغت فرس نیز آمده
است (ن.ک: اسدی طوسی، ۱۳۱۹: ۱۵۴).
۲۰. جهان چون شما دید و بیند بسی/ نخواهد شدن رام با هرکسی
(فردوسی، ۱۳۸۶: ۱۱۴/۱؛ همان، ۱۹۷۱: ۹۷/۱؛ همان، ۱۳۸۹: ۲۹؛ علی بن احمد، ۱۳۷۹: ۱۷۳، بیت
۱۷۷۶. نیز: آلهی، قرن ۸ق: الف۷۳).
- توضیح: مصراع دوم را فردوسی در موضعی دیگر از شاهنامه نیز آورده است (۱۳۸۶:
۳۲۱/۱ و ۱۳۸۹: ۸۵) و همین بیت است که در راحة/الصدور (راوندی، ۱۹۲۱: ۳۸۲) نیز نقل
شده است (اصلاح شود در: حکیم، ۱۳۹۸: ۶۰).
۲۱. چو پژمرده شد روی رنگین تو/ نگردد کسی گرد بالین تو
(فردوسی، ۱۳۸۶: ۱۱۵/۱؛ همان، ۱۹۷۱: ۹۸/۱؛ همان، ۱۳۸۹: ۲۹. نیز: آلهی، قرن ۸ق: الف۴۱).
۲۲. بزرگی که فرجام زو تیرگیست/ بران برتری بر، ببايد گریست
(فردوسی، ۱۳۸۶: ۱۲۰/۱؛ همان، ۱۹۷۱: ۱۰۲/۱؛ همان، ۱۳۸۹: ۳۱؛ علی بن احمد، ۱۳۷۹: ۹۱، بیت
۷۳۴. نیز: راوندی، ۱۹۲۱: ۳۳۷، و همان، ۶۳۵ق: الف۱۳۴؛ آلهی، قرن ۸ق: الف۱۱ب).
۲۳. هزبر جهان سوز و نر ازدها/ ز دام قضا [هم] نیابد رها
(فردوسی، ۱۳۸۶: ۱۲۹/۱؛ همان، ۱۹۷۱: ۱۱۲/۱؛ همان، ۱۳۸۹: ۳۴؛ علی بن احمد، ۱۳۷۹: ۹۱، بیت
۷۳۶. نیز: راوندی، ۱۹۲۱: ۳۴۰ و همان، ۶۳۵ق: الف۱۳۵؛ آلهی، قرن ۸ق: الف۴۱).
۲۴. اگر توشه مان نیک نامی بود/ روانها بدن سر گرامی بود
۲۵. و گر از ورزیم پیچان شویم/ بدید آنکه آید که بیجان شویم
۲۶. گر ایوان ما سر به کیوان برست/ ازین بهره ما یکی چادرست [...]
۲۷. بیابان و آن مرد با تیز داس/ گیا خشک و تر زو دل اندر هراس
۲۸. تر و خشک یکسان همی بدرود/ و گر لابه سازی همی نشنود [...]

۲۹. جهان را چنینست ساز و نهاد/ که جز مرگ را کس ز مادر نژاد

۳۰. ازین در بیاید، بدان بگذرد/ زمانه برو دم همی بشمرد

(فردوسی، ۱۳۸۶: ۲۵۲/۱-۲۵۳؛ همان، ۱۹۷۱: ۲۲۲/۱-۲۲۳؛ همان، ۱۳۸۹: ۶۸؛ علی بن احمد، ۱۳۷۹: ۹۴-۹۵، ابیات ۷۷۶-۷۷۷، ابیات ۲۴ و ۲۵ حاضر، صفحه ۲۱۸، ابیات ۲۳۲۸، ۲۳۳۲، ابیات ۲۷ و ۳۰ حاضر. نیز: راوندی، ۱۹۲۱: ۲۶۳ و همان، ۶۳۵ق: ۱۰۸، ابیات ۲۴ و ۲۵ حاضر؛ راوندی، ۱۹۲۱: ۶۱ و همان، ۶۳۵ق: ۲۷الف، بیت ۲۶ حاضر؛ راوندی، ۱۹۲۱: ۲۲۸ و همان، ۶۳۵ق: ۹۵، بیت ۲۹ حاضر با تفاوت در مصراع اول؛ آلهی، قرن ۸ق: ۱۱، ابیات ۲۹-۳۰ حاضر).

توضیح: بیت ۲۳۳۱ در *اختیارات شاهنامه* (علی بن احمد، ۱۳۷۹: ۲۱۸) ارتباطی با بیت ۲۹ حاضر ندارد و در واقع صورتی از بیت ۳۸ از ابیات *خلق الانسان* است که در ادامه خواهد آمد.

۳۱. بکوشیم وز مرگ ما چاره نیست/ زمین را جز از خاک گهواره نیست

(فردوسی، ۱۳۸۶: ۲۹۹/۱؛ همان، ۱۹۷۱: ۱۹/۲؛ همان، ۱۳۸۹: ۷۸؛ علی بن احمد، ۱۳۷۹: ۲۱۹، بیت ۲۳۴۹).

۳۲. اگر با تو گردون نشیند به راز/ هم از گردش او نیایی جواز

۳۳. هم او تاج و تخت بلندی دهد/ هم او تیرگی و نژندی دهد

۳۴. به دشمن همی ماند و هم به دوست/ گهی مغز یابی ازو گاه پوست

(فردوسی، ۱۳۸۶: ۳۰۶/۱-۳۰۷؛ همان، ۱۹۷۱: ۲۶/۲-۲۷؛ همان، ۱۳۸۹: ۸۰-۸۱؛ علی بن احمد، ۱۳۷۹: ۱۷۱، ابیات ۱۷۴۸-۱۷۵۰).

۳۵. چنینست کردار چرخ بلند/ به دستی کلاه و به دیگر کمند

۳۶. چو شادان نشیند کسی با کلاه/ به خم کمندش رباید ز گاه

(فردوسی، ۱۳۸۶: ۱۹۴/۲-۱۹۵؛ همان، ۱۹۷۱: ۲۴۵/۲؛ همان، ۱۳۸۹: ۱۴۱؛ علی بن احمد، ۱۳۷۹: ۱۷۲، ابیات ۱۷۶۱-۱۷۶۲. نیز: راوندی، ۱۹۲۱: ۱۴۶ و همان، ۶۳۵ق: ۶۲، حاوی مصراع نخست بیت ۳۵ در ترکیب با مصراع دیگری که گویا در *شاهنامه* نیست؛ آلهی، قرن ۸ق: ۱۷۳الف، هردو بیت حاضر).
توضیح: در بیت ۳۵ م ۱: «چرخ» در هر دو نسخه، بسیار واضح و صریح به صورت «چرخ» ضبط شده که «ی» پایانی می تواند صورت اشباع شده کسره اضافه تفسیر شود.

۳۷. چو دانی که اندر نمائی دراز/ به تارک چرا برنهی تاج آز

(فردوسی، ۱۳۸۶: ۴۱۹/۲؛ همان، ۱۹۷۱: ۲۰۲/۳؛ همان، ۱۳۸۹: ۲۰۱؛ علی بن احمد، ۱۳۷۹: ۲۲۴، بیت ۲۴۱۲. نیز: اسدی طوسی، ۱۳۱۹: ۲۹۰؛ نیز: راوندی، ۱۹۲۱: ۶۱ و همان، ۶۳۵ق: ۲۷الف؛ آلهی، قرن ۸ق: ۱۱۲الف).

۳۸. جهان را چنینست ساز و نهاد/ به یک دست بستد به دیگر بداد

(فردوسی، ۱۳۸۶: ۴۶۹/۲؛ همان، ۱۹۷۱: ۲۴۹/۳؛ همان، ۱۳۸۹: ۲۱۵؛ علی بن احمد، ۱۳۷۹: ۱۷۵، بیت ۱۷۹۴، و صفحه ۲۱۸، بیت ۲۳۳۱ ان.ک: توضیح ذیل بیت شماره ۲۹]. نیز: راوندی، ۱۹۲۱: ۱۰۱، ۱۴۰ و همان، ۶۳۵ق: ۴۴، ۶۰الف؛ رازی، ۱۳۵۲: ۸۱؛ آلهی، قرن ۸ق: ۷۳).
 ۳۹. غم و کام دل بی گمان بگذرد/ زمانه دم ما همی بشمرد

(فردوسی، ۱۳۸۶: ۲۴۱/۳؛ همان، ۱۹۷۱: ۲۵۷/۴؛ همان، ۱۳۸۹: ۲۹۲؛ علی بن احمد، ۱۳۷۹: ۱۹۷، بیت ۲۰۷۰. نیز: راوندی، ۱۹۲۱: ۲۴۳، و همان، ۶۳۵ق: ۱۰۱الف؛ آلهی، قرن ۸ق: ۱۵).
 ۴۰. به یک دم زدن رستی از جان و تن/ همی بس بزرگ آیدت خویشتن

(فردوسی، ۱۳۸۶: ۲۸۸/۳؛ همان، ۱۹۷۱: ۳۰۱/۴؛ همان، ۱۳۸۹: ۳۰۵؛ علی بن احمد، ۱۳۷۹: ۱۹۷، بیت ۲۰۷۴. نیز: راوندی، ۱۹۲۱: ۲۴۳ و همان، ۶۳۵ق: ۱۰۱الف؛ مستوفی، ۱۳۶۸: ۵۸).
 ۴۱. برین گونه گردد همی چرخ پیر/ گهی چون کمانست و گاهی چو تیر

(فردوسی، ۱۳۸۶: ۳۰۰/۳؛ همان، ۱۹۷۱: ۳۱۴/۴؛ همان، ۱۳۸۹: ۳۰۹؛ علی بن احمد، ۱۳۷۹: ۱۷۷، بیت ۱۸۲۲. نیز: الجوبینی، ۱۳۳۴ق: ۱۸۹/۲).
 ۴۲. به یک روی جستن بلندی سزاست/ اگر در میان دم ازدهاست

۴۳. و دیگر که گیتی ندارد درنگ/ سرای سپنجی چه پهن و چه تنگ [...]

۴۴. یکی ژرف دریاست بُن نابدید/ در گنج رازش ندارد کلید
 (فردوسی، ۱۳۸۶: ۴-۳/۴؛ همان، ۱۹۷۱: ۸۶/۵؛ همان، ۱۳۸۹: ۳۳۷؛ علی بن احمد، ۱۳۷۹: ۱۹۷-۱۹۸، ابیات ۲۰۷۷، ۲۰۷۸، ۲۰۸۲. نیز: راوندی، ۱۹۲۱: ۴۲، ۲۸۵ و همان، ۶۳۵ق: ۱۸، ۱۱۶الف، بیت ۴۴ حاضر).

۴۵. جهان را نمایش چو کردار نیست/ بدو دل سپردن سزاوار نیست
 (فردوسی، ۱۳۸۶: ۵۳/۴؛ همان، ۱۹۷۱: ۱۳۱/۵؛ همان، ۱۳۸۹: ۳۵۳؛ علی بن احمد، ۱۳۷۹: ۱۷۸، بیت ۱۸۳۲. نیز: راوندی، ۱۹۲۱: ۱۲۸ و همان، ۶۳۵ق: ۵۵؛ آلهی، قرن ۸ق: ۷۴).

۴۶. برفتند و جز نام ازیشان نماند/ کسی نامه رفتگان برنخواند
 (فردوسی، ۱۳۸۶: ۳۴۹/۴؛ همان، ۱۹۷۱: ۳۹۹/۵؛ همان، ۱۳۸۹: ۴۴۶؛ علی بن احمد، ۱۳۷۹: ۱۹۹، بیت ۲۱۰۲. نیز: راوندی، ۱۹۲۱: ۱۳۰ و همان، ۶۳۵ق: ۵۶؛ مستوفی، ۱۳۶۸: ۱۲۸).

۴۷. زمین گر برهنه کند راز خویش/ بدید آرد انجام و آغاز خویش
 ۴۸. کنارش پر از تاجداران بُود/ برش پُر ز خون سواران بُود
 (فردوسی، ۱۳۸۶: ۱۵۱/۷؛ همان، ۱۹۷۱: ۹۹/۸-۱۰۰؛ همان، ۱۳۸۹: ۷۶۸؛ علی بن احمد، ۱۳۷۹: ۲۲۳، ابیات ۲۳۹۴-۲۳۹۵. نیز: راوندی، ۱۹۲۱: ۹۱-۹۲ و همان، ۶۳۵ق: ۴۱؛ رازی، ۱۳۵۲: ۸۲ با جابه جایی

مصراع اول و دوم بیت ۴۸ حاضر؛ آلهی، قرن ۸ق: ۱۱۲الف-۱۲).
 ۴۹. یکی را ز خاک سیه برکشد/ یکی را ز تخت کیان درکشد

(فردوسی، ۱۳۸۶: ۳۷۱/۴؛ همان، ۱۹۷۱: ۴۱۶/۵؛ همان، ۱۳۸۹: ۴۵۲؛ علی بن احمد، ۱۳۷۹: ۱۸۰، بیت ۱۸۶۱. نیز: راوندی، ۱۹۲۱: ۲۰۴ و همان، ۶۳۵: الف).

۵۰. نهالی همی خاک دارند و خشت / خنک آنکه جز تخم نیکی نکشت
(فردوسی، ۱۳۸۶: ۲۲۵/۶؛ همان، ۱۹۷۱: ۱۸۱/۷؛ همان، ۱۳۸۹: ۶۴۲؛ علی بن احمد، ۱۳۷۹: ۲۰۲، بیت ۲۱۴۱. نیز: راوندی، ۱۹۲۱: ۶۶ و همان، ۶۳۵: الف؛ جاجرمی، ۱۳۵۰: ۸۵۳/۲).

۵۱. چو برداشتم جام پنجاه و هشت / نگیرم مگر یاد تابوت و دشت [...]
۵۲. نگرده همی گرد نسرين تذرو / گل پارسی خواهد و شاخ سرو
(فردوسی، ۱۳۸۶: ۳۷۹/۲-۳۸۰؛ همان، ۱۹۷۱: ۱۶۹/۳؛ همان، ۱۳۸۹: ۱۹۱؛ علی بن احمد، ۱۳۷۹: ۲۱۴، بیت ۲۲۷۸، ۲۱۲، بیت ۲۲۵۹).

۵۳. الا ای دل آرای چرخ بلند / چه داری به پیری مرا مُستمند
۵۴. چو بودم جوان بر برم داشتی / به پیری چرا خوار بگداشتی
(فردوسی، ۱۳۸۶: ۱۳۳/۶؛ همان، ۱۹۷۱: ۱۱۱/۷؛ همان، ۱۳۸۹: بیت را ندارد این دست‌نویس در داشتن ابیاتی از آغاز بخش اشکانیان، به دست‌نویس‌های لن، ل ۲ و تاحدودی پ (مورد استفاده در تصحیح خالقی) شباهت دارد؛ علی بن احمد، ۱۳۷۹: ۲۱۱، ابیات ۲۲۴۸-۲۲۴۹. نیز: الظهیری، ۱۳۴۹: ۲۱۰، بیت ۵۴ حاضر؛ کاشی، قرن ۸: ۲۸۹، هردو بیت حاضر؛ جاجرمی، ۱۳۵۰: ۸۵۰/۲، هردو بیت؛ آلهی، قرن ۸: ۲۵۰، هردو بیت حاضر).

ابیات فردوسی که بدون نام شاعر و بدون هیچ توضیح آغازینی در این منبع نقل شده بود، در پایان شامل این توضیح پدیدآور *خلق الانسان* است: «هذا تعلل و إجمام للطبع ببعض ما يعظ من كلام الفرس يتصل بما أوردناه ثم عدنا إلى ما كنا فيه من اجتناء أزهير المواعظ و الحكيم من تلك الخطب على لغات العرب خيطة على شواكله اقرب هذا الكتاب» (دست‌نویس مجلس، ۳۵۱پ).

۵. جدول دیگرسانی‌های ابیات حاضر

در بخش پیشین عین ابیات موجود از *شاهنامه* در *خلق الانسان* به دست‌داده شد تا محل دقیق هر بیت در منظومه فردوسی مشخص شود. اینک در جدولی به عرضة اختلاف ضبط‌های منبع موردبررسی با سایر نسخ کهنی که از *شاهنامه* در دست است می‌پردازیم. در این جدول تنها نسخه‌های کهنی که خالقی و همکاران به آنها در تصحیح متن *شاهنامه* به مثابه نسخه‌های اساسی‌تر و مهم‌تر، و نه مشورتی، نگریسته‌اند، مدنظر بوده است. گفتنی است برای رسیدن به قطعیت بیشتر درباره نسخه‌بدل‌های تصحیح خالقی در متن ابیات موردبحث این پژوهش، ضروری است در آینده به اصل دست‌نویس‌ها، و نه پانویس‌های تصحیح پیش‌گفته، مراجعه شود؛ زیرا خطر بدخوانی در چنین سطحی همیشه وجود

دارد، اما برای یک پژوهش مقدماتی و در شرایطی که این امکان میسر نبود، به همین مقدار بسنده شد.

مهم‌ترین دیگرسانی‌های ابیات شاهنامه در خلق انسان یا دست‌نویس‌های کهن مورد استفاده خالق مطلق، دست‌نویس سن‌ژوزف و برخی منابع دیگر				
ش بیت	ضبط خلق انسان	ضبط گزینشی خالقی در متن مصحح شاهنامه	نسخه‌های کهن مورد استفاده خالقی و سایر منابعی که ضبط خلق انسان را تأیید می‌کند	ضبط سایر نسخ کهن شاهنامه و نیز منابع دیگری که ضبط خلق انسان را تأیید نمی‌کند
۱/۱	ای خریدار	ای خریدار	ل، س، ق؛ سن‌ژوزف؛ مونس الاحرار، تاریخ حبیب السیر	یا خریدار (ک، ل، ۲، س)
۱/۲	دلت بر گسل	دلت بر گسل	همه نسخه‌های کهن به جز ل ۲؛ مونس الاحرار، تاریخ حبیب السیر	دلم سیر شد (سن‌ژوزف)؛ دلت سیر کن (ل ۲)
۱/۲	سرای	سرای	همه نسخه‌های کهن؛ تاریخ حبیب السیر	جهان (مونس الاحرار)
۲/۱	که او چون من و...	کجا چون من و...	س، ق، ک، س؛ سن‌ژوزف؛ مونس الاحرار، تاریخ حبیب السیر	کجا چون من و... (ل)؛ جهان چون من و... (ترجمه کتاب الفتوح این‌اعتم)؛ که تاج و کمر چون تو (سفینه سعدالدین الهی)
۳/۱	پیش‌کار	پیش‌کار	همه نسخه‌های کهن به جز ک؛ مونس الاحرار	پیشه کار (ک، اختیارات شاهنامه)
۳/۲	تو ناپایداری	تو اندر گذاری	ل، ق، ک، س؛ سن‌ژوزف، مونس الاحرار	تو اندر گذاری (س، ل ۲، اختیارات شاهنامه)
۴/۱	تاج و تخت	تاج و تخت	همه نسخه‌های کهن به جز س، ق؛ سن‌ژوزف، اختیارات شاهنامه، راحة الصدور، تاریخ حبیب السیر	گنج و تخت (س)؛ تخت و تخت (ق)
۴/۲	ببایدت بستن	ببایدت بستن	همه نسخه‌های کهن؛ سن‌ژوزف، اختیارات شاهنامه، راحة الصدور، مونس الاحرار	به بستن [ببستن] بیاید (تاریخ حبیب السیر)
۶/۱	سرای	سرای	همه نسخه‌های کهن؛ سن‌ژوزف، اختیارات شاهنامه، راحة الصدور (۱ و ۲)	که گیتی (سفینه سعدالدین الهی)
۶/۱	پر آی و رو	پر آی و رو	س، س ۲ [با املاي «بر آی و رو»]؛ سن‌ژوزف [نیز همچنين]؛ اختیارات شاهنامه، راحة الصدور (۱ و ۲) [همچنين با املاي «بر آی و روی»]	با راه و رو (ل)؛ با رای و رو (ک)؛ بر رای و رو (ل ۲)؛ سبجی بیاری و رو (ق)؛ با آی و رو (سفینه سعدالدین الهی)
۶/۲	تو گردی کهن	تو گردی کهن	همه نسخه‌های کهن به جز س ۲؛ سن‌ژوزف، اختیارات شاهنامه	چو گردی کهن (س ۲)؛ یکی شد کهن (راحة الصدور و ۲)؛ کهن شد یکی (سفینه سعدالدین الهی)
۶/۲	دیگر آرند نو	دیگر آرند نو	همه نسخه‌های کهن به جز ک؛ سن‌ژوزف، اختیارات شاهنامه، راحة الصدور (۱ و ۲)	دیگر آیند نو (ک)؛ دیگر آید اصل: آید؛ بنو (سفینه سعدالدین الهی)
۷/۱	یکی اندر آید	یکی اندر آید	همه نسخه‌های کهن به جز ل؛ سن‌ژوزف، اختیارات شاهنامه، راحة الصدور (۱ و ۲)	یکی دیگر آید (ل)
۷/۱	یکی بگذرد	دگر بگذرد	---	دگر بگذرد (همه نسخه‌های کهن)؛ سن‌ژوزف، اختیارات شاهنامه، راحة الصدور (۱ و ۲)
۷/۲	یا چرد	گر چرد	س، ق، ک، س؛ سن‌ژوزف، اختیارات شاهنامه، راحة الصدور (۱ و ۲)	گر چرد (ل)؛ بمنزل بمنزل جهد (ل ۳)
۸/۱	یکی را همی تاج	یکی را همی تاج	همه نسخه‌های کهن به جز ک؛ سن‌ژوزف، مونس الاحرار	یکی را همی تخت (ک)؛ سفینه سعدالدین الهی؛ یکی را همو تاج (اختیارات شاهنامه)؛ یکی را ز ناگاه (ناربنامه بیغمی)
۹/۱	یابی	داری	نسخه مشورتی «لن ۲» در تصحیح خالقی	داری (همه نسخه‌های کهن)؛ سن‌ژوزف، اختیارات شاهنامه، راحة الصدور، مونس الاحرار، سفینه سعدالدین الهی
۹/۲	آیدش	آیدش	همه نسخه‌های کهن به جز ل؛ سن‌ژوزف، اختیارات شاهنامه، راحة الصدور، مونس الاحرار، سفینه سعدالدین الهی	آیدت (ل)
۱۱/۲	بدین مایه با او مکن	ندارد کسی آلت داوری	سن‌ژوزف، اختیارات شاهنامه، راحة الصدور، سفینه سعدالدین الهی؛ و دست‌نویس مشورتی «ا» در تصحیح خالقی و	ندارد کسی آلت داوری (همه نسخه‌های اصلی خالقی)

ادب فارسی، سال ۹، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۸، شماره پیاپی ۲۳/ ۱۱۵

	تأحدودی دست‌نویس مشورتی «ق»		داوری	
۱۲/۱	چندین	چندین	همه نسخه‌های کهن به جز س: ۲؛ سن ژوزف، سفینه سعدالدین الهی	چندی (س ۲)
۱۲/۲	تو ایمن مشو	بس ایمن مشو	سن ژوزف	بس ایمن مشو (همه نسخه‌های کهن خالقی؛ سفینه سعدالدین الهی)
۱۳/۲	حدیثی درازست	درازست گفتار	همه نسخه‌های کهن به جز ل؛ سن ژوزف، و بسیار شبیه به ضیضا/اختیارات شاهنامه	درازست گفتار (ل)؛ حدیث درازست (اختیارات شاهنامه)
۱۳/۲	چندین مساز	چندین مساز	ک؛ اختیارات شاهنامه	چندین مناز (ل، س، ق، ل ۲، س ۲)؛ چندین مناز (سن ژوزف)
۱۴/۱	وان تازه نیست	و این تازه نیست	---	و این تازه نیست (همه نسخه‌های کهن؛ سن ژوزف)؛ این تازه نیست [بدون «و»] (اختیارات شاهنامه)
۱۴/۲	گراف زمانه	گراف زمانه	همه نسخه‌های کهن به جز ل، ق، ل ۲؛ سن ژوزف	که کار زمانه (ل، ق، ل ۲؛ اختیارات شاهنامه)
۱۴/۲	بر اندازه	بر اندازه	همه نسخه‌های کهن به جز س؛ سن ژوزف	به اندازه (س؛ اختیارات شاهنامه)
۱۵/۲	وگر بدروی	چو می بدروی	نزدیک به ضیضا: ف، و	چو می بدروی (ل، ن، ق، ل ۲، پ، آ؛ اختیارات شاهنامه، مجالس رکن‌الدین امامزاده، فرائد السلوک، ظفرنامه شامی)؛ اگر بدروی (ف، و)
۱۷/۱	شمرد	شمرد	همه نسخه‌های کهن به جز ق، ل، ن، ق ۲؛ اختیارات شاهنامه، راحة الصدور، سفینه سعدالدین الهی	سپرد (ل، ن، ق ۲)؛ ببرد (ق)
۱۷/۲	برفت و جهان دیگری را سپرد	برفت و جهان دیگری را سپرد	ف، ل، س، ق، و، آ، ب؛ اختیارات شاهنامه، راحة الصدور، سفینه سعدالدین الهی	چو روز درازش سرآمد ببرد (ل، ن، ق ۲، ل، پ)؛ برفت و جهان دیگران را سپرد (ل ۲)
۱۸/۱	پاره	پاره	۲ ل	پاره (همه نسخه‌های کهن به جز ل ۲؛ اختیارات شاهنامه، راحة الصدور، سفینه سعدالدین الهی با آگاهی از این واقعیت که «پ» فارسی در نسخه‌های کهن در بسیاری مواقع با یک نقطه کتابت می‌شده و تصحیح این واژه تنها از طریق ملاحظات معنایی و با در نظر گرفتن مسائل زبان‌شناسی تاریخی مقدور است.)
۱۸/۱	بجای	بیای	س، ل، ن، ق ۲، ل، پ، آ	بیای (ف، ل، ق، و، ل ۲، ب؛ اختیارات شاهنامه، راحة الصدور، سفینه سعدالدین الهی)
۱۸/۲	بیای	بجای	س، ل، ن، ق ۲، پ	بجای (همه نسخه‌های کهن به جز س، ل، ن، ق ۲، پ؛ اختیارات شاهنامه، راحة الصدور، سفینه سعدالدین الهی)
۱۹/۱	که بدمهر	چه بدمهر	---	چه بدمهر (همه نسخه‌های کهن؛ سن ژوزف، سفینه سعدالدین الهی، داراب‌نامه بیغمی)
۱۹/۲	که خود پرورانی و خود بستری	که خود پرورانی و خود بستری	---	که خود پرورانی و خود بشکری (ل، ن، ق، ل ۲، پ، آ؛ سن ژوزف، سفینه سعدالدین الهی، داراب‌نامه بیغمی)؛ که پرورده خویش را بشکری (س، و، ب)؛ که خود پرورانی و خود بسپری (ف)
۲۰/۱	دید و بیند بسی	دید و بیند بسی	همه نسخه‌های کهن به جز ل؛ سن ژوزف، سفینه سعدالدین الهی	زود بیند بسی (ل)؛ جهان دید چون ماه و بیند بسی (اختیارات شاهنامه)
۲۱/۲	کسی	کسی	همه نسخه‌های کهن به جز ل، ق؛ سن ژوزف، سفینه سعدالدین الهی	دگر (ل، ق)

۱۱۶ / ابیات شاهنامه در خلق الانسان نیشابوری (پیش از ۵۲۱ق)

۲۲/۱	فرجام زو	فرجام او	---	فرجام او (همه نسخه‌های کهن به جز ق ۲، لی: سن ژوزف، اختیارات شاهنامه، راحة الصدور؛ فرجام آن (ق ۲، لی): انجام او (سقیفه سعدالدین الهی)
۲۲/۱	تیرگیست	بتریت	ل، لن، ق، لی، پ، ل ۲ (با املاى «تیره گيست»): سقیفه سعدالدین الهی	بتریت (ف، س، آ، ب: سن ژوزف، اختیارات شاهنامه؛ بدتریت (و): کهرتیت (راحة الصدور)
۲۲/۲	بران	بران	همه نسخه‌های کهن به جز س، ق ۲، لی، پ: سن ژوزف، اختیارات شاهنامه، راحة الصدور	بدان (س، ق ۲، لی، ب)
۲۲/۲	برتری	برتری	ل، پ، ل ۲، ب	بتری (ف: اختیارات شاهنامه؛ مهتری (ل، س، ق، لی، آ، ب: سن ژوزف؛ بدتری (و): تیرگی (سقیفه سعدالدین الهی): بران زندگانی نباید گریست (راحة الصدور)
۲۲/۲	بر	بر	همه نسخه‌های کهن به جز ل ۲: سن ژوزف، اختیارات شاهنامه	هم (ل ۲)
۲۳/۱	جهان سوز و نر ازدها	جهان سوز و نر ازدها	همه نسخه‌های کهن به جز س، لن، ق ۲، لی، پ: سن ژوزف، اختیارات شاهنامه، راحة الصدور	جهان سوز نر ازدها (س، لن، ق ۲، لی، ب)
۲۳/۲	دام قضا	دام قضا	همه نسخه‌های کهن به جز ق ۲، لی: سن ژوزف؛ اختیارات شاهنامه، سقیفه سعدالدین الهی	چنگ قضا (ق ۲، لی)، راه قضا (راحة الصدور)
۲۴/۱	توشه‌مان	توشه‌مان	همه نسخه‌های کهن به جز س: سن ژوزف، اختیارات شاهنامه، راحة الصدور	پیشه‌مان (س)
۲۴/۲	روان‌ها بدن سر	روان‌ها بدن سر	همه نسخه‌های کهن به جز ل، لن، لی، پ، آ، ل ۲: سن ژوزف	روان‌ها بران سر (ل): روان را بران سر (لن): روان را بدان سر (لی): روان‌مان بران سر (پ): روان‌مان بران سو (آ): بران سر روان‌مان (ل ۲): روان‌مان ازان بس (اختیارات شاهنامه): روانمان بدان سر (راحة الصدور)
۲۵/۱	وگر	وگر	همه نسخه‌های کهن به جز ق ۲، لی، ل ۲، ب، لن: سن ژوزف، اختیارات شاهنامه	اگر (ق ۲، لی، ل ۲، ب: راحة الصدور) [نسخه «لن» کلاً این بیت را ندارد]
۲۵/۱	ورزیم	برزیم	همه نسخه‌های کهن به جز ل: سن ژوزف، اختیارات شاهنامه، راحة الصدور	برزیم (ل)
۲۵/۱	پیچان	و پیچان	س، لی، و، آ: راحة الصدور	و پیچان (همه نسخه‌های کهن به جز س، لی، و، آ: سن ژوزف، اختیارات شاهنامه)
۲۵/۲	آنگه آید	آید آنگه	ق: سن ژوزف	آید آنگه (همه نسخه‌های کهن به جز ق: راحة الصدور): آمد آن گه (اختیارات شاهنامه)
۲۶/۱	گر	گر	همه نسخه‌های کهن به جز لن، و: سن ژوزف؛ راحة الصدور	کز (لن): که ایوان ما گر (و)
۲۶/۱	ایوان ما	ایوان ما	همه نسخه‌های کهن به جز ف: سن ژوزف؛ راحة الصدور	ایوانت را (ف)
۲۶/۱	برست	برست	همه نسخه‌های کهن به جز لی، پ: سن ژوزف؛ راحة الصدور	درست (لی، پ)
۲۶/۲	ازین	ازین	ف، ل، ل ۲: سن ژوزف	ازان (س، پ، و): ازو (لن، ق، لی، آ، ب: راحة الصدور)
۲۷/۲	گیاه خشک و اندر هراس	گیاه خشک و اندر هراس	س، لی (نیز جزء اول دارای مشابهت با: ق ۲، آ، ل ۲، ب): سن ژوزف	کجا خشک و تر زو دل اندر هراس (ف، ل، لن، ق، و: اختیارات شاهنامه): که با خشک و تر زو دل اندر هراس (ل ۲): گیایی تر و خشک ازو در هراس (ق ۲، آ): تر و خشک را زو دل اندر هراس (پ): گیاه تر و خشک ازو بر هراس (ب)
۲۸/۲	وگر	وگر	همه نسخه‌های کهن به جز آ، ل ۲، ب: سن ژوزف	اگر (آ، ل ۲، ب)
۲۸/۲	سازی	سازی	همه نسخه‌های کهن به جز س: سن ژوزف	سازد (س)
۲۸/۲	همی نشنود	سخن نشنود	ل ۲، ب	سخن نشنود (همه نسخه‌های کهن به جز ل ۲، ب: سن ژوزف)

ادب فارسی، سال ۹، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۸، شماره پیاپی ۲۳/ ۱۱۷

۲۹/۱	جهان را چنینست ساز و نهاد	جهان را چنینست ساز و نهاد	همه نسخه‌های کهن؛ سن ژوزف، سفینه سعدالدین الهی	تو ای پیر بردخت ضبط دقیق نسخه: بردخت [کن سر ز باد (راحة/الصدر)
۳۰/۱	بیاید	درآید	س	درآید (همه نسخه‌های کهن به جز س، ا؛ سن ژوزف، اختیارات شاهنامه، سفینه سعدالدین الهی)
۳۰/۱	بدان	بدان	ف، ل، ق، و، ا؛ سن ژوزف، اختیارات شاهنامه	از آن (س، ق، ۲): وزان (ل، ل، ل، پ): بران (ل، ۲): بدین (ب): وزان (سفینه سعدالدین الهی)
۳۰/۲	زمانه برو دم همی بشمرد	زمانه برو دم همی بشمرد	همه نسخه‌های کهن به جز ل، ل، ق، ۲: سن ژوزف	زمانه برو دم همی بشمرد (لی): زمانه دم ما همی بشمرد/ بشکرد (ل، ق، اختیارات شاهنامه، سفینه سعدالدین الهی [منبع اخیر با ضبط: زمانه دمی ما همی بشمرد])؛ وگر لايه سازی سخن نشود (ق، ۲)
۳۱/۱	بکوشیم و ز مرگمان	ببرورد و ز مرگمان	---	ببرورد و ز مرگمان (ف، س، ل، و، ا، ل، ۲): کزین رزم و ز مرگمان (ل، ق): ببروردن از مرگمان (ل، ق، ۲، پ، ب): ببرورد و از مرگمان (لی، و، ل، ۲): سن ژوزف: ازین روز وز مرگمان (اختیارات شاهنامه)
۳۱/۲	زمین	زمین	همه نسخه‌های کهن به جز ل، ق، سن ژوزف، اختیارات شاهنامه	زمی (ل، ق)
۳۱/۲	جز از	جز از	ل، س، ق، لی، و، ل، ۲: سن ژوزف، اختیارات شاهنامه	چنان (ف): به جز (ل، ق، ۲، پ، ا، ب) گور (همه نسخه‌های کهن به جز ف: سن ژوزف، اختیارات شاهنامه): کوه (ف)
۳۱/۲	خاک	گور	---	
۳۲/۲	هم از گردش او نیایی جواز	هم از گردش او نیایی جواز	ل، س، ق، لی، ل، ۲: سن ژوزف، اختیارات شاهنامه	نیایی هم از گردش او جواز (ل، ق، ۲، پ، و، ا): نیایی هم از گردش تو جواز (ف)
۳۳/۱	هم او تاج و تخت	همو تاج و تخت	همه نسخه‌های کهن به جز ف، لی، پ: سن ژوزف، اختیارات شاهنامه	همو تخت و تاج (ف): چو او تاج و تخت (لی): همه تاج و تخت (پ)
۳۳/۱	تخت بلندی	تخت و بلندی	ل، س، ل، ق، ۲، لی، ا	تخت و بلندی (ف، ق، پ، و، ل، ۲): سن ژوزف، اختیارات شاهنامه
۳۳/۲	هم او	همو	همه نسخه‌های کهن به جز پ: سن ژوزف، اختیارات شاهنامه	همه (پ)
۳۴/۱	به دشمن همی ماند و هم	به دشمن همی ماند و هم	همه نسخه‌های کهن به جز ف، ق، ل، ۲: سن ژوزف	به دشمن همی ماند او گه (ف): به دشمن همی ماندم هم (ق): ستاند ز دشمن نماند (ل، ۲): نه دشمن همی ماند خواهد نه دوست (اختیارات شاهنامه)
۳۴/۲	گهی مغز یابی ازو گاه پوست	گهی مغز یابی ازو گاه پوست	ف، ل، س، ق، و، ل، ۲: سن ژوزف، اختیارات شاهنامه	ازو مغز یابی گهی گاه پوست (ل، ق، ۲، لی، پ، ا)
۳۵/۱	چرخ بلند	چرخ بلند	---	همه نسخه‌های کهن؛ سن ژوزف، اختیارات شاهنامه، راحة/الصدر، سفینه سعدالدین الهی
۳۵/۲	به دیگر	به دیگر	همه نسخه‌های کهن به جز ق؛ سن ژوزف، اختیارات شاهنامه	به دستی (ق، سفینه سعدالدین الهی) [ضبط مصرع دوم این بیت در راحة الصدر، اساساً از شاهنامه نیست: تو دل را بگستاخی او میندا]
۳۶/۲	ریاید	ریاید	همه نسخه‌های کهن به جز لی؛ سن ژوزف، اختیارات شاهنامه، سفینه سعدالدین الهی	ریایم (لی)
۳۶/۲	ز گاه	ز گاه	همه نسخه‌های کهن؛ سن ژوزف، سفینه سعدالدین الهی	چو گاه (اختیارات شاهنامه)
۳۷/۱	چو دانی	چو دانی	همه نسخه‌های کهن؛ سن ژوزف، لغت فرس، راحة/الصدر،	تو دانی (اختیارات شاهنامه)

۱۱۸ / ابیات شاهنامه در خلق الانسان نیشابوری (پیش از ۵۲۱ق)

	سقیئنه سعدالدین الهی			
همه نسخه‌های کهن؛ سن ژوزف؛ اختیارات شاهنامه، لغت فرس، راحة الصدور [ضبط سقیئنه سعدالدین الهی، دچار تصحیفی متفاوت است: «چو دانی که آید زمانی دراز»، که شاید نتیجه خطای کاتب دست‌نویس سنا باشد.]	---	ایدر	اندر	۳۷/۱
رسم (ب)	همه نسخه‌های کهن به جز ب؛ سن ژوزف، اختیارات شاهنامه، راحة الصدور، مرموزات اسدی، سقیئنه سعدالدین الهی	ساز	ساز	۳۸/۱
ز یک (همه نسخه‌های کهن به جز ق، و؛ سن ژوزف، مرموزات اسدی)؛ ازین (راحة الصدور)	ق، و؛ اختیارات شاهنامه، سقیئنه سعدالدین الهی	ز یک	به یک	۳۸/۲
غم و شادمانی همی‌بگذرد (سقیئنه سعدالدین الهی)	همه نسخه‌های کهن؛ سن ژوزف، اختیارات شاهنامه، راحة الصدور	غم و کام دل بی‌گمان بگذرد	غم و کام دل بی‌گمان بگذرد	۳۹/۱
بیک دم برستی تو از جان و تن (ل ۲)؛ بیک دم زدن رست جانت ز تن (سن ژوزف)	همه نسخه‌های کهن به جز ل ۲؛ اختیارات شاهنامه، راحة الصدور، خردنمای جان‌افروز	به یک دم‌زدن رستی از جان و تن	به یک دم‌زدن رستی از جان و تن	۴۰/۱
چرا (اختیارات شاهنامه)	همه نسخه‌های کهن؛ سن ژوزف، راحة الصدور، خردنمای جان‌افروز	همی	همی	۴۰/۲
بلند (سن ژوزف)	همه نسخه‌های کهن؛ اختیارات شاهنامه، راحة الصدور، خردنمای جان‌افروز	بزرگ	بزرگ	۴۰/۲
بدین (ل ۲؛ اختیارات شاهنامه)	همه نسخه‌های کهن؛ سن ژوزف، تاریخ جهانگشای جوینی	برین	برین	۴۱/۱
کمانست، گاهی (اختیارات شاهنامه)	همه نسخه‌های کهن؛ سن ژوزف، تاریخ جهانگشای جوینی	کمانست و گاهی	کمانست و گاهی	۴۱/۲
به یک (اختیارات شاهنامه)	همه نسخه‌های کهن؛ سن ژوزف	ز یک	ز یک	۴۲/۱
رواست (س، ۲)	ف، ل، ق، ۲؛ سن ژوزف، اختیارات شاهنامه	سزاست	سزاست	۴۲/۱
وگر (سن ژوزف، اختیارات شاهنامه)	همه نسخه‌های کهن	اگر	اگر	۴۲/۲
دگر آنک (س، ق)؛ ولیکن چو (سن ژوزف)	ف، ل، ۲، س؛ ۲؛ اختیارات شاهنامه	و دیگر که	و دیگر که	۴۳/۱
اگر (ل)	همه نسخه‌های کهن به جز ل؛ سن ژوزف، اختیارات شاهنامه، راحة الصدور (هر دو موضع)	یکی	یکی	۴۴/۱
سبز (اختیارات شاهنامه، راحة الصدور)	همه نسخه‌های کهن؛ سن ژوزف	ژرف	ژرف	۴۴/۱
همه نسخه‌های کهن به جز ف؛ سن ژوزف، اختیارات شاهنامه، راحة الصدور	ف	نیابد	ندارد	۴۴/۲
ستایش (سن ژوزف)	همه نسخه‌های کهن؛ اختیارات شاهنامه، راحة الصدور، سقیئنه سعدالدین الهی	نمایش	نمایش	۴۵/۱
سپردن بدو دل (ل)	همه نسخه‌های کهن به جز ل؛ سن ژوزف، اختیارات شاهنامه، راحة الصدور، سقیئنه سعدالدین الهی	بدو دل سپردن	بدو دل سپردن	۴۵/۲
جز از نام ازیشان به گیتی نماند (همه نسخه‌های کهن به جز ف، س ۲؛ اختیارات شاهنامه، راحة الصدور)؛ به جز نام ازیشان به گیتی نماند (ف)؛ جز از نام ایشان به گیتی نماند (س ۲؛ سن ژوزف)؛ به جز نام ایشان به گیتی نماند (خردنمای جان‌افروز، ضبط متن مصحح چاپی)؛ به جز نام ازیشان به گیتی نماند (خردنمای جان‌افروز، ضبط دو نسخه «ب» و «مجلس» از این متن)	---	جز از نام ازیشان به گیتی نماند	برفتند و جز نام ازیشان نماند	۴۶/۱
گشاده (همه نسخه‌های کهن؛ سن ژوزف، اختیارات شاهنامه، راحة الصدور، سقیئنه سعدالدین الهی)	---	گشاده	برهنه	۴۷/۱

بیماید آغاز و انجام خویش (ل): بیماید انجام و آغاز خویش (س)، ق: ببینی تو اندازه کاز خویش (ک): بپرداز این چادر باز خویش (س ۲): بیماید اندازه بر کار و کیش (سن ژوزف): بیماید آن چادر ناز خویش (اختیارات شاهنامه): بیماید اندازه کاز خویش (راحة الصدور): نماید سرانجام و آغاز خویش (سفینه سعدالدین آلهی)	--- (هیچ یک از دست‌نویس‌ها نیز به تنهایی ضبط خالقی را تأیید نمی‌کند، و در واقع در این موضع، آشفنگی عجیبی دیده می‌شود). ^{۱۰}	بیماید اندازه کاز خویش	بدید آرد انجام و آغاز خویش	۴۷/۲
دلش (س)	همه نسخه‌های کهن به جز س؛ سن ژوزف، اختیارات شاهنامه، راحة الصدور، مرموزات اسدی، سفینه سعدالدین آلهی	برش	برش	۴۸/۲
کیی (س)	همه نسخه‌های کهن به جز س؛ سن ژوزف، اختیارات شاهنامه، راحة الصدور	کیان	کیان	۴۹/۲
نهالی همه... (همه نسخه‌های کهن به جز ک، س ۲؛ سن ژوزف، اختیارات شاهنامه): همه بستر از... (ک، س ۲): همه خاک دارند بالین و خشت (راحة الصدور، مونس الاحرار)	---	نهالی همه...	نهالی همی...	۵۰/۱
به جز (ل، ن، ق، ب): اختیارات شاهنامه؛ جز (س، ق ۲، لی، ا، ب): بگیرم کتون (و) یشت [بدون نقطه حرف نخست] (ل): طشت (و)	ف، ل ۲، سن ژوزف	مگر	مگر	۵۱/۲
گل و نارون (ف): گل نارون (همه نسخه‌های کهن به جز ف؛ سن ژوزف، اختیارات شاهنامه)	همه نسخه‌های کهن به جز ل، و؛ سن ژوزف، اختیارات شاهنامه	دشت	دشت	۵۱/۲
گل و نارون (ف): گل نارون (همه نسخه‌های کهن به جز ف؛ سن ژوزف، اختیارات شاهنامه)	ل ۲	گل نارون	گل پارسی	۵۲/۲
جوید (ق): خواهیم (ق ۲): دارد (ل ۲) برآورده چرخ (همه دست‌نویس‌های کهن به جز ل؛ اختیارات شاهنامه، روضة الناظر، مونس الاحرار): برآورده سرو (ل)	همه نسخه‌های کهن به جز ق، ل ۲، ل ۲؛ اختیارات شاهنامه	خواهد	خواهد	۵۲/۲
یکی از دست‌نویس‌های مشورتی خالقی در این موضع، یعنی ق ۲؛ سفینه سعدالدین آلهی	برآورده چرخ (همه دست‌نویس‌های کهن به جز ل؛ اختیارات شاهنامه، روضة الناظر، مونس الاحرار): برآورده سرو (ل)	برآورده چرخ	دل‌آرای چرخ	۵۳/۱
همه نسخه‌های کهن؛ اختیارات شاهنامه، روضة الناظر، مونس الاحرار	به پیری چه داری (سفینه سعدالدین آلهی)	چه داری به پیری	چه داری به پیری	۵۳/۲
همه نسخه‌های کهن به جز ق؛ روضة الناظر، مونس الاحرار، سفینه سعدالدین آلهی	جوان چون بدم (ق): جوان بودم و (اختیارات شاهنامه): جوان بودمی (اغراض السیاسه)	چو بودم جوان	چو بودم جوان	۵۴/۱
اختیارات شاهنامه	در برم (همه نسخه‌های کهن؛ روضة الناظر، مونس الاحرار، سفینه سعدالدین آلهی): برترم (اغراض السیاسه)	در برم	بر برم	۵۴/۱
ل؛ اختیارات شاهنامه، روضة الناظر، مونس الاحرار	مرا (همه نسخه‌های کهن به جز ل؛ اغراض السیاسه، سفینه سعدالدین آلهی)	چرا	چرا	۵۴/۲

۶. نتیجه

اثری واعظانه و مجلس‌گونه چون خلق الانسان، یکی از اسنادی است که توجه به ابیات شاهنامه را در اوایل سده ششم هجری به وضوح نشان می‌دهد و همین مطلب، به تنهایی حائز ارزش ویژه در مطالعات تاریخ ادبی است. همچنین در مطالعات متن‌شناسی و تصحیح شاهنامه، براساس چنین منبعی می‌توان قدمت برخی دیگرسانی‌های موجود در این متن را البته با احتیاطی که پیش‌تر بر آن تأکید شد، به اوایل سده ششم هجری

رسانید. براساس جدول دیگرسانی‌های عرضه‌شده، همچنین دیده می‌شود که در شماری از ستون‌ها ضبط متن *خلق الانسان* با شماری از منابع قدیم دیگر مشابهت دارد و همین اشتراک اثبات می‌کند که این موارد، اگرچه در نسخه‌های مورد استفاده خالقی و همکاران وجود نداشته است، دیگرسانی‌های کهنی شناخته می‌شوند و گویا در نسخه‌هایی از پیش از عهد کتابت برخی از قدیمی‌ترین دست‌نویس‌های کنونی شاهنامه وجود داشته‌اند. دیگرسانی چند بیت شاهنامه را نیز شاید بتوان با تأکید بیشتری برجسته کرد که از آن جمله است: بیت ۳ (تو ناپایداری و...); بیت ۱۱ (بدین مایه با او مکن داوری) که دست‌نویس‌های سن‌ژوزف، *اختیارات شاهنامه*، *تاریخ طبرستان ابن‌اسفندیار* و سفینه سعدالدین آلهی، عیناً مطابق ضبط *خلق الانسان* است و این درحالی است که هیچ‌یک از دست‌نویس‌های اصلی مورد استفاده خالقی، این ضبط را منعکس نمی‌کند و تنها در دست‌نویس مشورتی «آ» و تاحدودی «ق ۲» این ضبط آمده است؛ بیت ۱۳ («حدیثی درازست» به جای «درازست گفتار» که خالقی آن را انتخاب کرده) که روشن شد همه دست‌نویس‌های اصلی مورد استناد خالقی به‌جز دست‌نویس «ل» و همچنین *اختیارات شاهنامه* و اینک *خلق الانسان* ضبط «حدیثی درازست» را تأیید می‌کند و احتمالاً می‌توان ضبط اخیر را صحیح دانست؛ و یا بیت ۴۴ که همه دست‌نویس‌های خالقی جز «ف» (فلورانس) ضبط «ندارد کلید» را تأیید می‌کند و اینک می‌دانیم که دست‌نویس سن‌ژوزف، *اختیارات شاهنامه*، *راحة الصدور* و نیز *خلق الانسان*، مؤید «ندارد کلید» است. دقت نظر خالقی نیز در بسیاری موارد تأیید می‌شود که از ذکر نمونه بی‌نیاز است و فقط برای چند مثال اندک می‌توان به این موارد اشاره کرد: بیت ۶، م ۱: «سرای سپنجست پر آی و رو» که خالقی با کمترین امکانات آن را به‌درستی انتخاب کرده است و اینک علاوه بر ضبط سن‌ژوزف که نسخه کهن و معتبری است، *خلق الانسان* نیز آن را تأیید می‌کند؛ بیت ۲۲، م ۲: «بران برتری...» که از میان دست‌نویس‌های کهن مورد مراجعه خالقی تنها چهار دست‌نویس (لن، پ، ل ۲، ب) آن را تأیید می‌کند، اما در عوض، بیشتر نسخه‌های کهن او ضبطی دیگر دارد و اکنون می‌بینیم که ضبط آن چهار دست‌نویس ظاهراً متوسط، با ضبط *خلق الانسان* یکسان است؛ بیت ۲۴، م ۲: «روان‌ها بدان سر گرامی بود» که براساس جدول اخیر، تشتمت دست‌نویس‌ها نمایان است و انتخاب صحیح، همان ضبط موردگزینش خالقی است. چند ضبط *خلق الانسان* نیز عملاً منحصربه‌فرد و به قولی «واحد» و کم‌اعتبار باقی می‌ماند و شاید بتوان آن را محصول تصرف ذهن مخاطبان اثر دانست و یا در آینده، با مؤیداتی دیگر، حائز اهمیت تلقی کرد؛ برای نمونه، می‌توان به این موارد اشاره کرد: بیت ۷، م ۱ (یکی اندر آید یکی [به‌جای «دگر»] بگذرد)؛ بیت ۹، م ۱ (بخور

هرچه یابی [به جای «داری»] به فردا می‌آید؛ بیت ۱۴، م ۱ (چنین بود تا بود وان تازه نیست ابه جای «و این تازه نیست»)[؛ بیت ۱۹، م ۱: «جهانا که بدمهر و بدگوهری» که در نسخه‌های شاهنامه و سایر منابع چنین است: «جهانا چه...»؛ ب ۱۹، م ۲: «که خود پرورانی و خود بستری» که ضبط سایر نسخه‌های شاهنامه و منابع فرعی چنین است: «که خود پرورانی و خود بشکری (ضبط موردانتخاب خالقی براساس دست‌نویس‌های ل، لن، ق، ق، ۲، لی، پ، آ، و سن ژوزف، سفینه سعدالدین آلهی، داربنامه بیغمی)؛ «که پرورده خویش را بشکری» (س، و، ب)؛ «که خود پرورانی و خود بسپری (ف)»، و پیداست که ضبط خلق الانسان به ضبط دست‌نویس «ف» بسیار نزدیک و از یک تبار است؛ و بیت ۵۳ که مصراع نخست آن در اغلب نسخه‌های شاهنامه چنین است: «الا ای برآورده چرخ بلند»، اما در خلق الانسان «الا ای دل‌آرای چرخ بلند» آمده و این ضبط، چندان واحد هم نیست؛ زیرا در سفینه سعدالدین آلهی و نیز یکی از نسخه‌های مشورتی خالقی عیناً ثبت شده و ماجرای این بیت را با ابهام بیشتری مواجه ساخته است. همچنین بیت ۵۴، م ۱ «در برم» که تاکنون تصور می‌شد ضبط بلامعارض و قطعاً نهایی است، اما «برترم» که در اغراض السیاسه آمده است، با «بر برم» در خلق الانسان در یک گروه قرار می‌گیرد و یکی از این دو ضبط، دیگری را تأیید می‌کند. به هر حال، یافت‌شدن چنین منابع کهنی در شرایطی که نسخه‌های بسیار کهن از شاهنامه بر جای نمانده است، می‌تواند به بهبود برخی ضبط‌ها در آینده یاری رساند.

پی‌نوشت

۱. در سال ۱۳۸۸ و چند ماهی پس از نشر جلد ۳۲ فهرست کتابخانه مجلس، حاوی معرفی دست‌نویسی از خلق الانسان، نگارنده بر آن شد تا ضمن مطالعه گذرای اثر، یادداشت‌برداری از اشعار فارسی آن را آغاز کند و طی مراجعه‌ای در اوایل سال ۱۳۹۰ به کتابخانه آستان قدس رضوی، توانست اشعار فارسی نسخه مجلس را با دست‌نویس آستان قدس مقایسه و اختلاف ضبط‌های این دو دست‌نویس را یادداشت کند. عزم او بر این کار، با نشر کتاب ارزشمند فاضل گرامی، سیدمحمدحسین حکیم تغییر یافت و اینک برخی مطالب غیرمکرر که شاید به مخاطب‌شناسی ابیات شاهنامه در قرون اولیه پس از سرایش آن، و نیز متن‌شناسی چند بیتی از منظومه حکیم طوس یاری می‌رساند، به این شکل بازنویسی و منتشر می‌شود. این نوشتار را به دانشمند گرامی، دکتر حسن انصاری پیشکش می‌کنم که با نگارش مقاله ارزنده خود، سهم مهمی در شناخت ما از این دانشور نیشابوری دارد.

۲. نمونه‌های سودمندی را برای وجه گمراه‌کننده و خطرآفرین این منابع در خالقی مطلق، ۱۳۷۴: ۷۲۸-۷۴۹ ببینید.

۳. برای سایر دانسته‌ها درباره او و کتاب‌شناسی آثارش، ن.ک: انصاری، ۱۳۹۱: به نشانی اینترنتی <http://ansari.kateban.com/entry1956.html> و حکیم، ۱۳۹۸: ۹- و ۲۶-۲۸.

۴. برای آگاهی از این نقل‌ها، ن.ک: حکیم، ۱۳۹۸: ۱۵-۱۶.
۵. برای آگاهی از سایر کسانی که پس از دوران عوفی به این اثر دسترسی داشته‌اند، ن.ک: حکیم، ۱۳۹۸: ۱۷-۲۰. نمونه دیگر از یادکرد از این اثر، منبعی است از سده ششم هجری، ن.ک: الفارابی، ۱۴۲۱: ۸۹۴/۲.
۶. برای آگاهی از اثری دیگر متعلق به همین دوران و پدیدآمده در قلمرو غزنویان دوم که حاوی ابیاتی از فردوسی است، ن.ک: ایمانی، بهروز، ۱۳۹۴: ۱۳-۳۰.
۷. در این باره، پژوهش علی غلامی با عنوان «ابیات پراکنده شاهنامه در منابع کهن فارسی تا پایان سال هفتصد هجری» در قالب رساله دانشگاهی در دانشگاه تهران در دست است که اوایل دهه نود به اتمام رسید. در این رساله، ضمن بررسی منابع کهن فارسی حاوی ابیاتی از شاهنامه و با مراجعه به دست‌نویس‌های معتبر و کهن آن آثار، نزدیک به ۱۶۰۰ بیت در سی متن منظوم و منثور، شناسایی و ضبط آنها با دست‌نویس‌های کهن شاهنامه مقایسه شده است. برای مقاله‌ای از او در این موضوع، ن.ک: سیف-غلامی، ۱۳۹۲: ۴۱-۵۷.
۸. برای مباحث مربوط به رد یا تأیید انتساب اثر به شمس‌الدین سجاسی، ن.ک: افشین‌وفایی، ۱۳۹۴: ۱۴-۱۶.
۹. صرف‌نظر از برخی خطاهای کتابتی بسیار جزئی و یا بی‌نقطه‌نویسی‌های مکرر که در کار دو کاتب احتمالاً فارسی‌ندان این اثر فراوان است و برای پرهیز از افزایش حجم مقاله، از انعکاس تک‌تک آنها چشم‌پوشی می‌شود؛ اگرچه ابتدا در بخشی با عنوان «گزارش دقیق نسخه‌های خلق/الانسان» ارائه شده بود.
۱۰. چنین است گزارش برخی دست‌نویس‌های کهن در این موضع: سن‌ژوزف: نیمایذ اندازه بر کار و کیش؛ ل: بپیماید آغاز و انجام خویش؛ س ق: بپیماید انجام و آغاز خویش؛ ک: ببینی تو اندازه کاز خویش؛ س ۲: بیندازد این چادر باز خویش (دست‌نویس ل ۲ نیز اساساً این ابیات را ندارد). مبنای گزینش متن خالقی در این موضع، به احتمال قوی قاعده گزینش ضبط غریب‌تر و نیز پشتوانه نسبی برخی دست‌نویس‌ها، چون دست‌نویس کراچی (ک) و چند دست‌نویس مشورتی غیراصلی ایشان بوده است که بعدها ضبط سن‌ژوزف نیز تاحدودی، و نه به شکل قطعی، آن را تأیید کرد، اما چنان‌که دیده می‌شود، در این موضع ضبط خلق/الانسان در خانواده دیگری از دست‌نویس‌ها (ل س ق) قرار می‌گیرد که نه به‌تمامی، بلکه به‌صورت نسبی، از یک سنخ به‌شمار می‌روند و مؤید یکدیگرند.

منابع

- آلهی، سعدالدین (قرن ۸ق)، سفینه، دست‌نویس کتابخانه مجلس سنا (ش ۲ کنونی)، ش ۵۳۴.
- آیدنلو، سجاد (۱۳۹۰)، دفتر خسروان، برگزیده شاهنامه فردوسی، تهران، سخن.
- ابن‌اسفندیار کاتب، بهاء‌الدین محمد بن حسن (۱۳۶۶)، تاریخ طبرستان، تصحیح عباس اقبال آشتیانی، تهران، پدیده خاور افسست از چاپ اصلی، متعلق به «کتابخانه خاور، محمد رضانی».
- اسدی طوسی، ابومنصور علی بن احمد (۱۳۱۹)، لغت فرس، تصحیح و اهتمام عباس اقبال آشتیانی، طهران، مجلس.
- افشین‌وفایی، محمد (۱۳۹۴)، «پژوهشی در احوال و آثار شمس سجاسی (براساس منشآت منتشر نشده او)»، آینه میراث، دوره جدید، س ۱۳، ش ۱، بهار و تابستان، پیاپی ۵۶، ۹-۳۲.

انصاری، حسن (۱۳۹۱)، «تازه‌هایی درباره نویسنده تفسیر بصائر یمینی و پدرش بیان الحق»، در <http://ansari.kateban.com/entry1956.html>

ایمانی، بهروز (۱۳۹۴)، «دستور الملوک، گنجی پارسیانه از روزگار غزنوی»، *اوراق عتیق*، به کوشش سید محمدحسین حکیم، تهران، جلد ۴، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳-۳۰.
بیغمی، محمد بن احمد (۱۳۸۱)، *داراب‌نامه*، با مقدمه و تصحیح و تعلیقات ذبیح‌الله صفا، چاپ دوم، جلد ۲، تهران، علمی و فرهنگی.

الجوینی، علاءالدین عطاملک (۱۳۳۴ق)، *تاریخ جهانگشای جوینی*، به اهتمام محمد قزوینی، جلد ۲ لیدن، بریل [چاپ افسست: تهران، بامداد- ارغوان، چاپ سوم، ۱۳۶۷].
حاکم نیشابوری (۱۳۷۵)، *تاریخ نیشابور*، ترجمه محمد بن حسین خلیفه نیشابوری، مقدمه، تصحیح و تعلیقات محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران، آگه.

حکیم، سیدمحمدحسین (۱۳۹۸) [براساس تاریخ انتشار اثر]، *ابیات فارسی در مجالس تفسیر قرآن در آغاز قرن ششم هجری در نیشابور؛ پژوهشی در کتاب خلق الانسان تألیف بیان‌الحق نیشابوری (د. ۵۲۱ق)*، گزارش میراث، دوره ۳، ضمیمه ۷۸-۷۹، پیاپی ضمیمه ۱۱، بهار و تابستان ۱۳۹۶، انتشار: بهار ۱۳۹۸.

خالقی مطلق، جلال (۱۳۷۴)، «اهمیت و خطر مآخذ جنبی در تصحیح شاهنامه»، *ایران‌شناسی*، س ۷، ش ۴، پیاپی ۲۸، ۷۵۱-۷۲۸.

خواندمیر (۱۳۸۰)، *تاریخ حبیب السیر*، زیر نظر محمد دبیرسیاقی، چاپ چهارم، جلد ۴، تهران، خیام.
رازی، نجم‌الدین ابوبکر عبدالله (۱۳۵۲)، *مرموزات اسدی در مزمورات داودی*، به اهتمام محمدرضا شفیعی کدکنی، مونترال، دانشگاه مک‌گیل با همکاری دانشگاه تهران.

راوندی، محمد بن علی (۱۹۲۱م)، *راحة الصدور و آية السرور*، تصحیح محمد اقبال، لیدن، بریل.
_____ (۱۳۳۵ق)، *راحة الصدور و آية السرور*، به خط حاج الیاس بن عبدالله الحافظ القونوی، دست‌نویس کتابخانه ملی پاریس، شماره ضمیمه ۱۳۱۴ فارسی.

رکن‌الدین امامزاده (۷۱۰ق)، *مجالس*، به خط سیف بن امیرعلی بن شمس‌الدین سمرقندی، نسخه خطی کتابخانه ملی پاریس، شماره ضمیمه ۶۹ فارسی.
سجاسی، شمس (۱۳۶۸)، *فرائد السلوک*، تصحیح و تحشیه وصال نورانی و غلامرضا افراسیابی، تهران، پازنگ.

سیف، عبدالرضا و علی غلامی (۱۳۹۲)، «ابیات شاهنامه در تاج‌المآثر نظامی»، *ادب فارسی*، دوره ۳، ش ۱، پیاپی ۱۱، ۵۷-۴۱.

شامی، نظام‌الدین (۱۳۶۳)، *ظفرنامه*، از روی نسخه فیلکس تاور، با مقدمه و کوشش پناهی سمنانی، تهران، بامداد [افست از تصحیح فیلکس تاور، مطبوعه آمریکائی در بیروت، ۱۹۳۷].

الصفدی، صلاح‌الدین خلیل بن أبیک (۱۴۱۱ق)، *کتاب الوافی بالوفیات*، باعثناء س. دیدرینغ، الطبعة الثالثة، المجلد الخامسة، شتوتگارت، فرانز شتاينر، بمساعدة المعهد الألماني للأبحاث الشرقية بیروت.

_____ (۱۴۲۰ق)، *کتاب الوافی بالوفیات*، تحقیق لیلی بنت أبی‌حسمة-المعافی، باعثناء محمد الحجیري، المجلد الخامس والعشرون، بیروت، مطبعة الشركة المتحدة للتوزيع، بإشراف المعهد الألماني للأبحاث الشرقية.

- الظهیری، محمد بن علی الکاتب السمرقندی (۱۳۴۹)، *اغراض السياسة فی اعراض الریاسة*، تصحیح و اهتمام جعفر شعار، تهران، دانشگاه تهران.
- علی بن احمد (۱۳۷۹)، *اختیارات شاهنامه (متنی برگزیده از قرن پنجم)*، تصحیح مصطفی جیحونی و محمد فشارکی، مشهد، مرکز خراسان‌شناسی آستان قدس رضوی.
- عوفی، ابوطاهر محمد بن محمد (۱۳۹۰)، *نزهة العقول فی لطائف الفصول*، به کوشش ایرج افشار، با یاری جواد بشری، تهران، بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- الفاریابی، محمود بن احمد (۱۴۲۱ق/ ۲۰۰۰م)، *تهدیب نخالصة الحقائق و نصاب غایة الدقائق*، هدیه و خرّج أحادیثه: محمد خیر رمضان یوسف، المجلد الثاني، بیروت، دار ابن حزم.
- فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۸۶)، *شاهنامه*، به کوشش جلال خالقی مطلق، تهران، مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی [همکاران جلد ۶ و ۷، به ترتیب: محمود امیدسالار، ابوالفضل خطیبی].
- _____ (۱۹۷۱)، *شاهنامه*، به اهتمام برتلس و نوشین، مسکو، دانش (شعبه ادبیات خاور).
- _____ (۱۳۸۹)، *شاهنامه*، نسخه‌برگردان از روی نسخه کتابت اواخر سده هفتم و اوایل سده هشتم هجری قمری (کتابخانه شرقی، وابسته به دانشگاه سن ژوزف بیروت، شماره 43 NC)، به کوشش ایرج افشار، محمود امیدسالار و نادر مطلبی کاشانی، با مقدمه‌ای از جلال خالقی مطلق، گنجینه نسخه‌برگردان متون فارسی، طلایه، ۱۳۸۹.
- کاشی، عزالدین (قرن ۸ق)، *روضه الناظر و نزهة الخاطر*، دست‌نویس کتابخانه دانشگاه استانبول، شماره F766، کتابت‌شده حوالی نیمه سده هشتم هجری.
- مستوفی، ابوالفضل یوسف بن علی (۱۳۶۸)، *خردنامه‌ی جان‌افروز*، مقدمه، تصحیح و تعلیقات محمود عابدی، تهران، رجا، ۱۳۶۸.
- مستوفی هروی، محمد بن احمد (مترجم) (۱۳۷۴)، *الفتوح*، اصل عربی از ابومحمد احمد بن علی اعثم کوفی، تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد، تهران، علمی و فرهنگی.
- نصرالله منشی، ابوالمعالی (۱۳۷۹)، *ترجمه کلیله و دمنه*، تصحیح و توضیح مجتبی مینوی طهرانی، چاپ هیجدهم، تهران، امیرکبیر.
- نظری، محمود (۱۳۸۸)، *فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی*، جلد ۳۲، تهران، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- نیشابوری، معین‌الدین محمد (۱۳۵۹)، *تفسیر بصائر یمینی*، تصحیح علی رواقی، جلد ۱، تهران، بنیاد فرهنگ ولاتی، مهدی (۱۳۴۴)، *فهرست کتابخانه آستان قدس رضوی*، جلد ۶، مشهد، طوس.